

Keeleküsimus Õpetatud Eesti Seltsis

KERSTI TAAL

1928. aasta märtsis, kui Õpetatud Eesti Seltsis (ÕES) arutati eesti keelele üleminekut, ütles seltsi esimees, Tartu Ülikooli rahvaluuleprofessor Walter Anderson: eesti keel ei ole teaduskeel.¹ Nii arvas eesti päritolu baltisakslane, kes ise eesti keeles loenguid pidas. Tänapäeval on tal kahjuks mõttekaaslasi ka eestlaste hulgas.

ÕESil on suured teened selles, et eestlastest, tollasest maarahvast, sai kultuurrahvas oma keele ja kultuuriga. Enam kui sajandi jooksul töötati seltsis selle nimel, et eestlastel oleks oma keel, milles juba 20. sajandi esimesel poolel oli võimalik teadust teha. Keeleliiselt saab jagada seltsi ajaloo kahte perioodi: saksakeelne Õpetatud Eesti Selts 1838–1928/29 ja eestikeelne Õpetatud Eesti Selts alates 1928/29. Esimestel aastakümnetel uurisid Friedrich Robert Faehlini ja Dietrich Heinrich Jürgensoni kõrval eesti keelt sakslastest pastorid Johann Samuel Boubrig, Carl Heinrich Gehewe, Johann

¹ Walter Anderson (1885–1962) sündis Minskis, kus ta isa Nikolai töötas õppejõuna. Keeleteadlane Nikolai Anderson (1845–1905) sündis Viru-Jaagupi kihelkonnas, õppis Tartu ülikoolis, oli õpetaja Minski ülikoolis ning seejärel 1894–1905 soome-ugri keelte professor Kaasani ülikoolis, ÕESi auliige. Walter õppis klassikalist filoloogiat Kaasani ülikoolis ja Peterburi ülikoolis, aastail 1920–1939 oli eesti ja võrdleva rahvaluule professor Tartu ülikoolis. Lahkus Eestist 1939. aastal, suri Kielis. Ta astus ÕESi 1920. aastal, oli ÕESi esimees 1927–1929, valiti seltsi auliikmeks. W. Anderson õppis kiiresti ära eesti keele ja ütles keeleõpingute kohta talle määratud õpetaja abil: ennem kustub päike, kui ma selles tempos keele kätte saan. Koosolekul öeldu kohta vt: „Võitlus eesti keele pärast Õpetatud Eesti Seltsis. Õpetatud E. Seltsi ametlikuks keeleks Eesti keel. 90-aastane traditsioon, mil eesti keel ukse taga pidi olema, kolikambri heidetud. Eestseisus ei luba eesti keelt seltsi väljaannetesse”, *Päevaleht*, 09.03.1928.

Friedrich Heller, Georg Knüpffer, vennad August ja Rudolf Hollmann² jt. 19. sajandi teisel poolel olid keeleuurijateks juba eestlased Jakob Hurt ja Mihkel Veske, vana kirjakeele mälestusmärkide väljaandmisega tegeles Villem Reiman. Alates 1928/29. aastast oli eesti keel ÕESi ametlik keel ja sakslased hakkasid pettunult tagasi tõmbuma. Väljaanded – aastaraamat ja toimetised – jäid endiselt saksakeelseteks, sest olid mõeldud eelkõige vahetuseks ja seega eesti teaduse välismaal tutvustamiseks. Eestikeelsena hakkas ilmuma „Kirjade” seeria.

Vaatlen keeleküsimumust kahest aspektist: eesti keel uurimisobjektina ÕESis 19. sajandil ja saksa keelelt eesti keelele üleminek 1920. aastate lõpus ehk Õpetatud Eesti Seltsi muutumine eestikeelseks teadusseltsiks. Seltsi põhikirjas ei ole töökeelt sätestatud: alates asutamisest 1838. aastal sai aastakümneid selleks olla vaid saksa keel ning alles Eesti Vabariigi aastail oli võimalik eesti keelele üleminek.

Keeleuurimine Õpetatud Eesti Seltsis 19. sajandil

ÕES ei alustanud tühjalt kohalt, eesti keelt oli ka varem uuritud. Ilmunud olid Anton Thor Helle (1683–1748), Johann Hornungi (u 1660–1715), Heinrich Gösekeni (1612–1681) ja Johann Gutsclaffi (?–1657) grammatikad. August Wilhelm Hupeli (1737–1819) grammatika koos sõnaraamatuga oli ÕESi liikmetele aluseks eesti-saksa sõnaraamatu koostamisel.³ Otto Wilhelm Masing (1763–1832)

² Johann Samuel Boubrig (1788 Riia – 1852 Tartu) õppis TÜs 1808–1811 teoloogiat, sai 1817. a Tartu Jaani kiriku abiõpetajaks, 1826–1837 TÜ eesti keele lektor; Carl Heinrich Gehewe (1796 Tartu – 1856 Tartu) õppis 1814–1815, 1817–1819 TÜs teoloogiat, aastast 1820 pastor Rõngus, aastast 1831 õpetaja Tartus eesti kogudustes, ÕESi esimees aastail 1838–1841; Johann Friedrich Heller (1786 Taga-Pommeri – 1849 Räpina) õppis Königsbergi ja Halle ülikoolis ning aastail 1811–1812 TÜs teoloogiat, 1814–1849 pastor Räpinas, aastast 1834 Võrumaa praost; Georg Knüpffer (1785–1863) õppis välismaal, 1812–1852 pastor Väike-Maarjas; August Hollmann (1801 Äksi – 1849 Tartu) õppis TÜs teoloogiat 1821–1824, aastast 1834 pastor Puhjas; Rudolf Hollmann (1798 Äksi – 1858) õppis TÜs teoloogiat 1817–1820, aastast 1823 pastor Harglas ja 1844. aastast Rõuges. Kõik nad olid ÕESi asutajaliikmed.

³ Johannes Gutsclaff, *Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicum* (Tartu, 1648); Heinrich Göseken, *Manuductio ad Linguam Oesthonicum* (Reval, 1660); Johann Hornung, *Grammatica Esthonica* (Riia, 1693); Anton Thor Helle, *Kurzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache* (Halle, 1732); August Wilhelm Hupel, *Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte* (Riia, Leipzig, 1780).

oli oma keealase ja ajakirjandusliku tegevusega eeskujuks Friedrich Reinhold Kreutzwaldile jt. Siiski oli 1830. aastate lõpus tekkinud eesti keele uurimises tühimik: Johann Heinrich Rosenplänteri (1782–1846) väljaantav „Beiträge zur genauern Kenntniss der Ehstnischen Sprache” oli ilmumise lõpetanud (ilmus 1813–1832), mitmed keelt uurinud pastorid surnud ja nii avanes ÕES-i ees avar tööpõld.

1838. aastal asutatud Õpetatud Eesti Seltsi eesmärgiks sai „edenada teadmisi eesti rahva minevikust ja olevikust, keelest ja kirjandusest ning eestlaste poolt asustatud maast”. Seega on eesti keele uurimine kogu ajaloo jooksul olnud seltsi üks peaülesandeid. ÕESi algusaastatel kaheldi, kas eesti keelest saab üldse omaette kultuurkeel ning püüti koguda keelematerjali vähemalt tuleviku tarbeks, et väike rahvakild ei hääbuks jäljetult. See oli aeg, kus ei olnud maa-rahva tuleviku kohta veel selgust ka Faehlmanni.

Tema kõhklused avalduvad vaidluses parun Nolckeniga. 7. jaanuaril 1842 külastas Faehlmann haiget Ernst Nolckenit. Vestluses tema isa Georg von Nolckeniga (1789–1855) esitas too oma kuulsad küsimused: „Õelge mulle, mida õieti taotleb teie eesti selts talupojakeele väljakujunemisega? Kas poleks ometi parem, kui see keel jääks täiesti unarusesele ja kaoks täiesti – see oleks kõige arukam soov ja samuti heategu rahvale. Neid peaks parem sakslasteks tegema.” Faehlmann vastas, et see on ka tema ja eesti seltsi arvamine. Seejärel selgitas ta oma seisukohta: esiteks peab seda uurima, mida tahetakse hävida lasta. Eesti keele pärast on tõepoolest liiga vähe vaeva nähtud, ja ta sisaldab palju seesugust, mis keeleuurijale suurt huvi pakuks. Faehlmann jätkas: „Kui me tahame mõjutada mingit rahvast, tema kultuuri, tema majanduslikku olukorda ja tahame välja juurida ebausku ning seda, mis ebausuga liidus on, noh, siis peame me ju ise tema keelt tundma õppima, et meid küllalt mõistetakse, me peame, kui see meie võimuses on, katsuma keelt ennast kõrgemale tõsta või rahvast ajendada oma keelt välja arendama. Sest kui rahvas on kultuuris natuke edasi jõudnud, siis muutub tema keel avaramaks ja areneb edasi, ja eesti keel on ülimalt arendatav.” Faehlmann arutles, et kui rahvas on kõrgemale kultuuritasemele tõstetud ning eausk ja eelarvamused on kõrvaldatud, siis igatseb rahvas veel enam haridust ja liitub mõne teise rahvusega. Samas on teada, et eestlasel on suur himu sakslaseks muutuda, kui ta natuke rohkem

haridust on saanud. „Eesti rahvas läheks täiesti sundimatult ning iseenesest üle saksa rahvusesse, kui me tema kultuurijärge vaid veidi parandaksime.”⁴ Me saame vaid oletada, kas Faehlmann tõesti nii arvas või oli see vestluses vaid taktikaline käik. Faehlmann ise tegeles aktiivselt keeleküsimustega, sest lisaks seltsis tehtavale nõudis seda Tartu ülikooli eesti keele lektori amet. Lektoriks sai ta 1842. aastal pärast Jürgensoni surma.

ÕESi algaastate tähtsam ettevõtmine oli **eesti-saksa sõnaraamatu** koostamine. Sõnaraamatu vajalikkusest räägiti ÕESis esimest korda 1838. aasta detsembris. Eestvedajaks sai Jürgenson⁵ ja 1839. aasta 18. jaanuaril esitas ta üksikasjaliku kava, mis ilmus 20. jaanuaril nädalalehes *Inland*.⁶ Ettepaneku alguses andis ta ülevaate olemasolevatest sõnaraamatutest ja materjalikogudest, mis edaspidise töö jaoks tuleks kokku koguda. „Missugune nendest teemadest võikski ennekõike pälvida meie suuremat tähelepanu kui mitte just eestlaste keele uurimine.“ Jürgenson arvas, et sõnaraamatu koostamine on seltsi vääriiline ja seda meenutatakse veel sajandeid. Koostamistöösse planeeriti kaasata võimalikult palju keeletundjaid nii seltsist kui ka väljastpoolt seltsi. Töö otsustati üksikute tähtede kaupa kaastöölise vahel ära jagada ning igale tähele nähti ette kaks autorit – üks Põhja-Eesti ja teine Lõuna-Eesti murde tundja. Täiuslikkust taotleades arvas Jürgenson, et arvestada tuleb grammatikat ja etümoloogiat, silmas tuleb pidada sugulaskeeli, esitada ka laen- ja võõrsõnad, murdesõnadel tuleb märkida päritolukoht. Sõnaraamatu koostamisest räägiti seltsi koosolekutel, kuid 1840. aasta jaanuariks olid tähtedest välja jagatud vaid a, e, h, i, j, k, r.⁷ Kahjuks oli häid keeletundjaid vähe, isegi Kreutzwaldi nõusse saamisega

⁴ Friedrich Robert Faehlmann, „Minu vaidlus Nolckeni ja Liphartiga”, *Friedrich Robert Faehlmann*, Teosed, 1 (Tartu, 1999), 109–110.

⁵ Dietrich Heinrich Jürgenson (1804–1841) sündis Vasalemmas mõisakingsepa pojana. Hiljem töötas isa mõisavalitseja, möldri ja väikekaupmehena Tallinnas. Poeg õppis Tallinna kreiskoolis ja kubermangugümnaasiumis ning seejärel 1823–1826 TÜ usuteaduskonnas. Esialgu töötas ta koduõpetajana ja 1828. aastast kuni surmani Tartu Elementaarkooliõpetajate Seminari inspektorina, 1837. a valiti esimese eestlasena TÜ eesti keele lektoriks. Oli ÕESi asutajaliige ja sekretär.

⁶ „Vorschlag, betreffend die Herausgabe eines vollständigen Ehstnisch-deutschen Wörterbuchs”, *Das Inland*, Nr. 38, 20. September (1839), v. 593–594.

⁷ „Bericht über die Wirksamkeit der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat für das Jahr 1839”, *Verhandlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat*, Bd. 1, H. 1 (Dorpat; Leipzig 1840), 8.

oli Jürgensonil raskusi. Entusiastlikult alanud töö jäi peagi soiku, sest pärast Jürgensoni varajast surma 1841. aasta suvel ei leidunud sobilikku keelemeest, kes asja juhtima oleks hakanud. Jürgensoni surma järel moodustati 5. novembril 1841 sõnaraamatu komisjon: F. R. Faehmann, C. H. Gehewe, J. S. Boubrig, J. F. Heller ja G. M. Knüpffer. Jürgensoni ettepanekus oli ette nähtud moodustada töö juhtimiseks kohe komisjon – seega hilineti kaks aastat ja kahjuks oli selleks ajaks esialgne entusiasm juba raugemas. Selgunud oli ka kurb tõsiasi, et tööks vajaliku keeleoskusega inimesi nappis seltsis ja väljaspool seltsi oli neid veelgi vähem.

Kuigi igal aastakoosolekul sõnaraamatust ei räägitud, ei vajunud küsimus siiski unustuse hõlma. Pidevalt saabus seltsi liikmetelt keelematerjali: Kadrinast Arnold Friedrich Johann Knüpfferi rikkalik sõnakogu; J. F. Heller Räpinast saatis seltsile kopeerimiseks oma leksikaalsed lisandid; Carl Reinthal andis seltsile kasutamiseks paljude, sh fraseoloogiliste märkustega varustatud Hupeli sõnaraamatu; Eduard Philipp Körber Võnnust annetas arutluse Liivimaa puunimedest; Johann Jakob Nocks Rakverest saatis kirjutise pühakirjas leiduvatest taimenimedest; Fr. R. Kreutzwaldilt saadi rõiva- ja taimenimetusi.⁸ 1850. aastatel luhtus Äksi pastori Franz Ackermanni katse sõnaraamat kokku seada. 1859. aasta 4. veebruaril arutati taas sõnaraamatu väljaandmist ning korraldustöödeks moodustati komisjon: professor Ewald Tobien, Carl Reinthal ja Carl Mickwitz, neile jäeti õigus juurde kutsuda Eduard Ahrens ja Fr. R. Kreutzwald. Juunis täiendati komisjoni üliõpilaste Jakob Hurda ja Marcus Salemiga.

Keelematerjali saadeti seltsile pidevalt, kuid mees, kes suutis olemasolevatele materjalidele tuginedes sõnaraamatu kokku seada, ilmus alles 1860. aastate algul: seltsi liige ja Peterburi teaduste akadeemia akadeemik Ferdinand Johann Wiedemann.⁹ Ta alustas akadeemia toetusel ÕESI materjalidega tutvumist ja keelereise 1860. aastate algul. Wiedemanni keelejuhid olid J. Hurt, Fr. R. Kreutzwald, J. W. Janssen, L. Koidula, M. Veske, Rudolf Kallas, Hugo Treffner

⁸ Alo Raun, „Õpetatud Eesti Seltsi 100-aastasest tööst keeleteaduse alal”, *Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetised*, 35 (Tartu, 1938), 4–6.

⁹ Ferdinand Johann Wiedemann (1805 Haapsalu – 1887 Peterburi) – keeleteadlane, Peterburi TA akadeemik aastast 1857. Lõpetas 1826. a TÜ õigusteaduskonna. Töötas õpetajana Mii tavis (Jelgavas) ja Tallinnas, alates 1858 Peterburi TAs soome-ugri rahvaste keelte ja ajaloo alal.

jt. Kreutzwald tundis sõnaraamatu ilmumise vastu suurt huvi ja luges akadeemik Anton Schiefneri vahendusel korrektuurpoognaid. Kindlasti oli Kreutzwaldi eesti keele oskus sel ajal tunduvalt parem kui sõnaraamatu koostamise algaegadel. Kuna seltsil puudus raha sõnaraamatu väljaandmiseks,¹⁰ siis tuli Peterburi teaduste akadeemia ka rahaliselt appi. Sõnaraamat ilmus 1869. aastal Peterburis. Wiedemann tänas eessõnas ÕESI eestseisust, Fr. R. Kreutzwaldi, J. Hurta, J. W. Jannsenit, Mihkel Jürgensit Pärnust ja pastoreid Johann Georg Schwartzi Põlvast ning Carl G. Ficki Keilast. Järgnevalt on sõnaraamatust ilmunud kolm trükki: 1893. aastal andis Peterburi teaduste akadeemia Hurda toimetamisel välja uustrüki, kuhu olid lisatud Wiedemanni poolt hiljem kogutud sõnad. 1923. aastal Eesti Kirjanduse Seltsi väljaantud sõnaraamatule kirjutas eessõna Andrus Saareste. Neljas trükk ilmus 1973. aastal ja muutus kohe defitsiitseks.¹¹ Sõnaraamatu koostamine on kindlasti „Kalevipoja” väljaandmise kõrval üks seltsi tähtsamaid saavutusi, olgugi et töö venis ja väljaandmise au tuli teistele loovutada – Wiedemann suutis sõnaraamatu välja anda vaid tänu ÕES-i kogudele, mis olid mitu aastakümnet oodanud andekat ja tarka keelemeest.

Keeleküsimused olid lisaks sõnaraamatu koostamisele pidevalt päevakorras. 1840. aasta 18. jaanuari aastakoosolekul rääkis esimees Gehewe eesti keele uurimise ja säilitamise vajalikkusest, 5. märtsil 1841 moodustati õigekirjutuse reeglite fikseerimise komisjon: Fr. R. Faehlmann, D. H. Jürgenson, C. H. Gehewe, J. Fr. Heller, C. G. Fick, Carl Christian Masing, Carl Gottfried Gustav Masing, Fr. R. Kreutzwald, Nikolai Mühlberg. Kahjuks mõjutas komisjoni tegevust Jürgensoni surm ja Kreutzwald oli sunnitud kurtma, et ko-

¹⁰ 1861. a jaanuaris sai selts Liivimaa Maanõunike kolleegiumilt kirja, milles teatati, et ÕESI toetuspalve eesti keele sõnaraamatu väljaandmiseks on Liivimaa rüütelkonna poolt tagasi lükatud. Vt: Raun, 8.

¹¹ Ferdinand Johann Wiedemann, *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch* (St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1869); Ferdinand Johann Wiedemann, *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch*. Im Auftrage der Kais. Akademie der Wissenschaften redigirt von Dr. Jacob Hurt (St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1893); Ferdinand Johann Wiedemann, *Eesti-saksa sõnaraamat*. Kolmas muutmata trükk teisest, dr. Jakob Hurt'i poolt redigeeritud väljaandest. Sissejuhatusega varustanud Albert Saareste (Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, 1923); Ferdinand Johann Wiedemann, *Eesti-saksa sõnaraamat*. Neljas muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest (Tallinn: Valgus 1973).

misjonil on olnud vaid paar nõupidamist ja asi on soiku jäänud.¹² Ortograafiaga tegeles Faehlmann ning esitas oma arutluse eesti keele ortograafiast 5. aprillil 1843 seltsile kaalumiseks. Seltsi toimetistes ilmus artikkel „Eesti ortograafiast” alles pärast Faehlmanni surma 1852. aastal.¹³ On arvatud, et Faehlmann hakkas ise oma põhimõtte kahtlema ja seetõttu jäi kirjutis käsikirja.

Iga aasta jaanuaris toimunud ÕESI aastakoosolekutel kõnedega esinedes peatus Faehlmann tavaliselt seltsis tehtul, sealhulgas keelealastel uurimistöodel. 1844. aasta 31. jaanuari aastapäevakõnes, kui ÕES oli aasta töötanud tema juhtimisel, vaatas Faehlmann tagasi eelnevale aastale. Esimees tunnistas usinust ja agarust, millega käsitleti peaaegu kõiki uuringute ringi kuuluvaid alasid. Kahjuks ei saanud ta rõõmsate sõnadega peatuda rahva keelel, vaid küsis: „Kus on Masingu järeltulijad, kes oleksid rahva õpetajad sõna otseses mõttes, nagu oli seda tema? [...] Me peame hakkama uurima tema teoseid, et taas mõista rahva ja tema keele loomust, et tundma õppida vahendeid, millega saaks tulemus- ja õnnistusrikkalt mõjutada rahva vaimu ja südant.” Ta mõistis hukka neid (pastoreid), kes arvasid, et kõige õigem ja parem keel on piibli keel. Piiblitõlge oli ilmunud väärikal kujul, kuid sellest oli sajand möödunud ja keel edasi arenenud. Küsimusele, kuidas on selts katsunud lahendada seda sajandi ülesannet, vastas ta lühidalt: need vähesed liikmed, kes tegelevad keelega, on oma osa täitnud ustavalt.¹⁴ 1843. aasta oligi keele uurimisel edukas: Faehlmann ise pidas seltsi koosolekutel neli ettekannet (eesti deklinatsioonist, määramatust mitmuse akusatiivist, eesti ortograafiast, käänete paremast rühmitamisest). Hargla pastor R. Hollmann esines kahe ettekandega: eesti ja eestlaste nimetusest ning sõna „pikne” tähendusest, Võnnu pastor Ed. Ph. Körber Liivimaa puuliikide nimetustest ja ülemõpetaja C. Chr. Masing vokaalharmoniast soome sugu keeltes, eriti Tartu eesti keeles. Sõnaraamatu materjalide korraldamise ja täiendamisega tegeles Gehewe, lisamaterjali saatsid Kreutzwald ja Nocks.

¹² „Kreutzwald Faehlmannile [28.12.1842.]”, *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele 1833–1866* (Tallinn, 1976), 46.

¹³ Friedrich Robert Faehlmann, „Ueber die estnische Orthographie”, *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*, Bd. 2, H. 4 (Dorpat, 1852), 51–71.

¹⁴ Friedrich Robert Faehlmann, „[Rahva keelest. Ettekanne 1844]”, *Teosed*, 1, 126–128.

1848. aasta üldkoosolekul vaagis Faehlmann seltsi töötulemusi ja tegi hulga ettepanekuid: viidates, et Soome kirjanduse seltsi mõju- ja tegevusringkond on olnud märksa laiem ning seltsi töös osaleb agaralt kogu maa, oli Faehlmanni soov, et ka ÕES oma tegevust laiendaks. Ta pidas hädavajalikuks kokku leppida otstarbekohasema ja õigema ortograafia asjus. Eriline tähelepanu tulnuks pöörata rahvakirjandusele. Rahvaraamatuis on eriti silmas peetud rahva õpetamist ja kalendrit võib pidada tõeliselt õpetlikuks rahvaraamatuks. Vähesed rahvakirjanduse üheks vabandavaks põhjuseks tõi ta keele raskuse. Raskust võib aga püsivusega ületada. Faehlmann pöördus üleskutsega nende seltsi liikmete poole, kes on head keeleoskajad, võtta oma hoolde see eesti kirjanduse liialt vähe tähelepanu leidnud osa.¹⁵

1849. aasta jaanuaris andis Faehlmann põhjalikuma ülevaate seltsi kümne aasta tegevusest.¹⁶ Tehtut hinnates ütles ta, et sihte, mida selts asutamisel endale seadis, on muutumatult silmas peetud ja töötulemused on leidnud tunnustust. „Mis kõigepealt puutub keeleharimisse, siis võime uhked olla selle üle, et seltsi väljaannetes ja seltsi liikmete poolt on alustatud uus tulemusrikkam keeleuurimise viis, mida teised on ainult järele aimanud, ja kõigis eesti keeleõpetuse osades on selts astunud esimese sammu; need osad, mida pole veel käsitletud, on puudutamata jäetud ka teiste poolt; nimelt mitmed süntaksi alale kuuluvad teemad.” Faehlmann arvas koguni, et järelepõlved hakkavad seltsi asutamisest lugema uut eesti grammatika käsitusjärku. Samas kurtis ta, et sõnaraamat ei ole kaugele edenened. Üks inimene peab võtma kogu töö – muidu ei tule sellest kunagi midagi. Unarusse jäänud, kuid väga vajalikuks keeleuuri- mise haruks pidas Faehlmann keelegeograafiat. Näiteks kuuldakse õ-d Peipsi ääres palju sagedamini kui Harju- ja Hiiumaal. Tulevikku vaadates esitas ta küsimuse: „Millele võivad seltsi liikmed 25. aastapäeval uhked olla? Kui agarus ja virkus ei jahtu, siis on ehk tulemused seda hiilgavamad.”¹⁷ Kahjuks oli ÕESi 25. aastapäevaks

¹⁵ Friedrich Robert Faehlmann, „[Ettekanne 1848. a. üldkoosolekul]”, *ibid.*, 148–150.

¹⁶ Tegelikult 11 aasta tegevusest. Antud juhul arvestati seltsi algust 1839. a jaanuarist, kui rahvahariduse minister Sergei Uvarov kinnitas ÕESi põhikirja.

¹⁷ „[Praeguse presidendi hr. dr. Faehlmanni ettekanne 19. jaanuaril 1849]”, *Teosed*, 1, 169–172.

agarus kadunud ning alanud langusperiood, seda ka keeleuurimises. Kreutzwald kurtis juba 1853. aastal, et töömesilaste hulgas ei leidu ühtegi keeleuurijat ja seetõttu tuleb toimetistes avaldada teisi eestiainelisi asju, kuni sirguva nooruse hulgast aja jooksul värsked jõud võrsuvad.¹⁸

Kui keeleuurimine oli algaastatel seltsis üks peamisi tegevusalasid, siis sama tähtsaks peeti ka rahvaraamatute väljaandmist, millel oli seltsi rahvavalgustuslikus tegevuses tähtis koht. Kahjuks oli rahvakirjanduse trükki toimetamisel veelgi rohkem tagasilööke kui eesti keele uurimisel. Vaid „Marahva kalendrit“ õnnestus aastail 1840–1865 välja anda, kusjuures kõige väärtuslikum kaastöö pärines Faehlmannilt ja Kreutzwaldilt. Raamatutest ilmusid „Viina-katk“ ning „Sippelgas”.¹⁹ Viimasesse koondati lood, mis Kreutzwald oli kirjutanud hoopiski ajalehe Maarahva Nõuandja jaoks. Seltsis leiti, et kalendrist ja mõnest väiksemast raamatukesest on vähe rahvavalgustuslikuks tegevuseks. Pidevalt ilmuv ajaleht (ajakiri) aitaks kaasa ka rahva majandusliku olukorra paranemisele. 25. septembril 1840 saatis Kreutzwald seltsile ajalehe väljaandmiseks üksikasjaliku kava. Ajaleht pidi valgustama seniseid väära majapidamise viise ja ühtlasi soovitama juba järeleproovitud, käsitlema kodu- ja kooliolusid, selgitama üldist kõlbelist elu, eriti karskusasja silmas pidades, ning andma õpetusi inimeste ja loomade tavaliste haiguste raviks.²⁰ Kahjuks ei võimaldanud ärevad ajad ajalehe väljaandmiseks luba taotleda (talurahvarahutused, Pühajärve sõda 1841). Peapõhjus, mis rahvaraamatuid nii vähe ilmus, oli tegijate puudus.

1856. aastal kirjutati seltsist esimest korda eesti keeles: kalendris ilmus artikkel „Marahva sündinu asju tundjide koggodus Tartun”.²¹ Eelkõige tutvustati seltsi arstist sekretäri Emil Sachssendahlile töö-

¹⁸ Kreutzwald Sachssendahlile. Võrul, 15. märtsil 1853, *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus*, 2, *Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele 1847–1866* (Tallinn, 1956), 308–309.

¹⁹ Fr. R. Kreutzwald, *Wina-katk. Üks tähhele pannemise väärt jut, mis wanna ning noore rahvale juhhatusseks ja kassuks wälja on antud* (Tartu: Lindforsi pär., 1840); Fr. R. Kreutzwald, *Sippelgas*. Essimene jäggo. Wälja antud Maarahva kele ja kirja koggoduse polest (Tartu: H. Laakmann, 1843).

²⁰ Kreutzwald Õpet. Eesti Seltsile [25. IX 1840], *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus*, 1, 399–402.

²¹ „Marahva sündinu asju tundjide koggodus Tartun”, *Ma-rahwa Kalender ehk Tähtmat 1856* (Tartu, 1855), 48–51.

kabinetti, kus hoiti seltsi muuseumi vanu esemeid. Perno Postimehes ilmus esimene artikkel ÕESist 1862. aastal, 1863. aastal kirjutati seltsi 25. aastapäevast.²² Aastapäeva puhul kirjutati ka sellest, mida selts uurib ja kogub: vanad pruugitud sõja-, söögi- ja muud riistad, vanad rahad, ehted ja riided, vanad raamatud, sest nende kaudu võib eesti rahva endisest elust teadmisi saada. Eesti Postimehes kutsuti 1865. aastal inimesi seltsile muinasesemeid ja vanaaegseid asju saatma.²³

ÕESI saabus alates sajandi keskpaigast üha enam **eestikeelseid kirju**: järelikult levis teadmine seltsist rahvahulkadesse ja ÕES äratas nii suurt lugupidamist, et juleti oma muresid kurta. Pidevalt kirjutas eestikeelseid kirju Pärnu bibliofiil Mihkel Jürgens, kes seltsile ka raamatuid saatis ja samas seltsilt raamatuid tellis, et neid enda tarbeks ümber kirjutada. ÕES sai rahva hulgas tuntuks eelkõige kalendrite ja 1863. aasta kooliõpetajate ankeedi kaudu. Ankeet, mis avaldati Perno Postimehes, sisaldas küsimusi nii õpetajate kui ka õpilaste kohta. Saabunud vastustes kurdeti sageli õpetajate raske elu üle ja kiideti ka ÕESI, kes on vaevaks võtnud kooliõpetajate vastu huvi tunda. Valdav enamik vastuseid olid eestikeelsed, kuid oli ka saksakeelseid (näit Abja koolmeister ja harrastusarheoloog, ÕESI liige Jaan Jung).²⁴

ÕES püüdis igati kaasa aidata uue kirjaviisi võidulepääsule. Selts andis 1864. aastal välja J. Hurda „Lühikese õpetuse õigest kirjutamisest parandatud viisi”. Kahjuks oli uuele kirjaviisile ülemineku vastaseid mitte ainult sakslaste, vaid ka eestlaste hulgas: uue kirjaviisi vajalikkus ei olnud kõigile üheselt mõistetav. 1867. aastal sai selts pika kirja Pilistverest W. Rothbergilt, kes sugugi uut kirjaviisi heaks ei kiitnud: „Ei või ka seda vana ära visata, üks vana sõber on ikka enam kui uus sõber.” Ta tõi ka arvukalt põhjusi, miks vana kirjakeel kasulik on: „Vanad raamatud on kõik vanas kirjas ja neid oleks raske

²² „Tarto õppetud Eesti Selts”, *Perno Postimees*, 30.05.1862; „Õppetud „Eestiseltsi” 25-aastane mälestuse päev”, *Perno Postimees*, 06.02.1863.

²³ „Õppetud Eestiseltsist”, *Eesti Postimees*, 03.02.1865.

²⁴ „Eesti kihelkonna- ja külla-koolmeistrid ni Tallinna kui Ria kubermangus paljutakse sõbralikkult „Tarto õppetud Eesti-Seltsile” kirja läbbi allamal seisvate küsimiste peale vastust anda”, *Perno Postimees* 27.02; 06.02, 13.03.1863. Ankeedi vastused asuvad Eesti ajalooarhiivis Õpetatud Eesti Seltsi fondis: EAA 2569-1-77, 78, 79. Ankeedist põhjalikumalt: Lembit Andresen, *Eesti rahvakooli minevikust. Koolide olukorrast Õpetatud Eesti Seltsi ankeediandmete põhjal* (Tallinn, 1966).

üumber muuta ja vanad peaks siis hoopis minema viskama. Rahvas on vana viisi õpetatud, kas siis nüüd peaks kõiki uuesti õpetama, ka vanad koolmeistrid on kõik vana viisi õpetatud, kas neid peaks siis uuesti koolitama.” Ta pidas vajalikuks ka saksakeelseid koole, sest keeleoskus on väga vajalik ja ega seepärast veel oma emakeelt ei põlata ning õppimine ei too kindlasti kellelegi kahju.²⁵

Pärast Faehlmanni surma oli keeleuurimisse tekkinud paus. Sajandi teisel poolel hakkasid eesti keelt uurima juba eestlastest teadlased. Hurdale lisandus keeleteadlane Mihkel Veske, kes oma uurimisreisidest pidevalt seltsi koosolekutel rääkis ja ta reisiülevaated ilmusid ÕESI aastaraamatus, samuti keeleuurimused.²⁶ Pärast Wiedemanni poolt lõpule viidud eesti-saksa sõnaraamatu ilmumist hakati seltsis tegema ettevalmistusi saksa-eesti sõnaraamatu koostamiseks. ÕESI esimees keeleteaduse professor Leo Meyer (1830–1910) tõstatas sõnaraamatu väljaandmise küsimuse 1874. aasta 8. mai koosolekul, koostajana nähti Vesket. 1877. aasta 2. märtsil moodustati isegi komisjon koosseisus L. Meyer, Carl Mickwitz, Carl Heinrich Niggol ja Gustav Blumberg,²⁷ kuid edaspidi sõnaraamatust enam ei räägitud. Veske käsikirjalise pärandi hulgas leidub vaid sõnaraamatu kavandeid. Nii juhtus aeg-ajalt mõne suurejoonelise ideega, mille elluviimiseni ei jõutud. Villem Reiman pühendus eesti vanema kirjakeele mälestusmärkide väljaandmisele: Mülleri jutlused, Rossihniuse katekismus, 10 eestikeelset jutlust 17. sajandist.²⁸

²⁵ EAA, 2569-1-83, l. 68–69.

²⁶ Mihkel Veske, „Bericht über die Ereignisse einer Reise durch das Estenland im Sommer 1875”, *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft*, Bd. 8, H. 3 (Dorpat, 1876), 40–84; Mihkel Veske, *Reisebericht. Vorgetragen in der 433. Sitzung der Gel. Estn. Gesellschaft*, Sonderabdruck aus Nr. 239 den „Neuen Dörptschen Zeitung” 1876 (Dorpat, 1876); Mihkel Veske, „Ueber die Verwandtschaft der magyarischen Sprache mit der estnischen, resp. Finnischen Sprache”, I–II, *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft 1885* (Dorpat, 1886), 187–203, 274–285.

²⁷ „413. Sitzung der gelehrten Estnischen Gesellschaft am 8. (20.) Mai 1874”, *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft 1874* (Dorpat, 1875), 8; „440. Sitzung der gelehrten Estnischen Gesellschaft am 2. (14.) März 1877”, *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft 1877* (Dorpat, 1878), 4.

²⁸ Georg Müller, *Neununddreißig Estnische Predigten aus den Jahren 1600–1606. Mit einem Vorwort von Wilhelm Reiman*, Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft, Bd. 15 (Dorpat, 1891); Joachim Rossihnius, *Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leidensgeschichte Jesu nebst einem Anhang in das Südestnische übersetzter Kirchenlieder und Stücke der Agende mit einer Einleitung von Wilhelm*

Kuni Esimese maailmasõjani peeti ettekandeid saksa keeles, mis oli ka omavaheliseks suhtluskeeleks. Häid eesti keele oskajaid oli kogu perioodi jooksul ka sakslaste hulgas, sealhulgas ka keeleuuri-
jaid, eriti esimestel aastakümnetel. Võib oletada, et enamik asutaja-
liikmetest oskas eesti keelt või vähemalt õppis seda. Kreutzwald kri-
tiseeris kirjavahetuses sageli liikmete kehva keeleoskust, mis seltsi
töös osalemist takistab. Mõnikord ei pidanud ta siiski keeleoskust
kõige tähtsamaks. Näiteks ülemõpetaja Gustav Moritz Santo (1802–
1856) esimeheks valimise puhul 1853. aastal kirjutas Kreutzwald:
„Kuigi ta eesti keelt ei oska, on ta ometi tuntud kui arukas pea ja lu-
gupidamisväärne karakter.”²⁹ Eestlased moodustasid kogu esimese
perioodi jooksul umbes 10% seltsi liikmeskonnast.

Õpetatud Eesti Seltsi muutumine eestikeelseks teaduseltsiks 1928/29. aastal

Kui ÕES 1919. aastal taasalustas, olid eestlased endiselt suures vä-
hemuses (1921. aastal 164 liikmest 36) ja tegevus jätkus vanu tradit-
sioone järgides saksakeelsena. Liikmeskond hakkas kiiresti kasva-
ma, kuid esialgu rohkem sakslaste kui eestlaste arvelt (1919. aastal
31 uut liiget, neist 11 eestlast; 1920. aastal 89 uut liiget, eestlasi 42;
1922. aastal 22 uut liiget, eestlasi 10, 1923. aastal 19 uut liiget, 8
eestlast; 1924. aastal 14 uut liiget, 7 eestlast).

Vahepealsetel aastatel huvi seltsi astumise vastu vähenes, kuid
1929. aastal ühines seltsiga juba 51 uut liiget, neist 43 eestlast. Aas-
ta lõpus oli esimest korda võimalus tänu eestlaste ülekaalule valida
peamiselt eestlastest koosnev juhatus.

Esimese eestikeelse ettekande pidas seltsis TÜ soomlasest pro-
fessor Lauri Kettunen (1885–1963) 1922. aasta 1. märtsil teemal
„Liivlaste veejumalus Noova”. Peagi järgnesid Harri Moora, Matt-
hias Johann Eisen jt. Samal ajal asutati uusi rahvusteaduste selt-
se – Akadeemiline Emakeele Selts (1920), Akadeemiline Ajalooselts

Reiman, Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft, Bd. 19 (Dorpat, 1898); *Zehn estnische Predigten aus der Mitte des siebzehnten Jahrhunderts. Mit einer Einleitung*, Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft, Bd. 20, H. 1 (Dorpat, 1899).

²⁹ Kreutzwald Sachssendahlile [veebr. algul 1853], *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus*, 2, 301.

(1920), Akadeemiline Rahvaluule Selts (1925), Akadeemiline Kirjandusühing (1924) –, mille liikmeskonna moodustasid peamiselt eestlased. Ka ÕESi hakkas järjest enam astuma eestlasi ning nüüd oli võimalik mõtlema hakata võimuvahetusele ka saksakeelses ÕESis. 1853. aastal asutatud Eesti Looduseuurijate Seltsis oli eesti keel juba ametlikuks keeleks saanud, vaid peamiselt sakslastest koosnevad Eestimaa Kirjanduse Ühing ja Pärnu Muinasuurimise Selts jätkasid saksakeelsetena. Väiksemates kohtades oli sakslasi seltside edasi tegutsemiseks liialt vähe ja nii lõpetas 1920. aastate algul tegevuse Saaremaa Tundmaõppimise Selts ning Viljandi Kirjanduslik Selts kiratses kuni sulgemiseni 1939. aastal. Seega nõrgenes baltisakslaste positsioon mitte ainult majanduse vallas, vaid ka teaduselus ja seltsitegevuses. ÕESis võisid sakslased end esialgu kindlalt tunda.

Ülikoolis kasvas kiiresti eestikeelsete loengute arv ja Eesti Vabariigi kümnenda aastapäeva eel tõstatati küsimus: kui kaua peab veel taluma saksa keele valitsemist riigilt toetust saavas Õpetatud Eesti Seltsis? 1928. aasta 17. veebruaril ilmus Postimehes artikkel „Liigub visalt, aga liigub siiski. Võõra keele valitsus Õpetatud Eesti Seltsis. Saksa keel langemas”. Rõhutati, et kuni Kettuse ettekandeni seisis eesti keel seltsi ukse taga. Ettepaneku minna üle eesti keelele tegi rektor Henrik Koppel (ÕESi liige aastast 1894) 7. märtsi koosolekul: **võtta Õpetatud Eesti Seltsis ametlikuks keeleks eesti keel**. Keeleküsimust arutati ka järgmistel koosolekutel ning lõpuks otsustati, et kõik ametlikud teadaanded kantakse ette eesti keeles, kuid lisatakse ka tõlge, protokollid kirjutatakse kahes keeles, ettekannetes ja vaidlustes on lubatud mõlemad keeled ja küsimustele vastatakse selles keeles, milles need esitati. Väljaannete keeleks jäi edasi saksa keel, sest need olid mõeldud välisvahetuse kaudu Eesti teaduse tutvustamiseks välismaal. 1932. aastal hakkas ilmuma eestikeelne „Kirjade” sari, kus avaldati kaks rahvaluulele pühendatud köidet (J. Hurda 25. surma-aastapäevaks ja „Kalevala” ilmumise 100. aastapäevaks), Gustav Ränga monograafiad ning Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus.³⁰

Seltsi eestikeelseks muutumine pälvis ajakirjanduse tähelepanu.

³⁰ 1. *Vanavara vallast* (Tartu, 1932); 2. Gustav Ränk, *Peipsi kalastusest* (Tartu, 1934); 3. *Kaleviste mailt* (Tartu, 1935); 4. *Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus* (Tartu, 1936); 5. Gustav Ränk. *Saaremaa taluehitised* (Tartu, 1939).

Kui tavaliselt avaldati lühiteated koosolekul toimunud Postimehes, harva ka Päevalehes, siis nüüd ilmusid ülevaated aruteludest mõlemas ajalehes. Kuna ametlik protokoll on napisõnaline ja ei kajasta sõnavõttudes öeldut, siis just tänu ajakirjandusele saab toimunust tõesema pildi. Pealkirjad olid emotsionaalsed: 90-aastane traditsioon, mil eesti keel ukse taga pidi olema, kolikambri heidetud jne.³¹ Sõnavõttudes püüti naeruvääristada eesti keele lubamist seltsi väljaannetesse: eesti keel ei või väljaannetesse pääseda, sest välismaal mõistab seda keelt vaid mõni üksik; see oleks võõral maal suurele hulgale nagu mõni salakeel ja omal maal ka kõik ei oska eesti keelt; eesti keel oleks nagu malai või albaania keel. Koppel tuletas sõnavõtjatele meelde, et kui otsustatakse eesti keel kõrvale tõrjuda, siis võib see valitsuses ja Riigikogus vastukaja leida, sest selts saab ülikoolilt toetust. Ühtlasi tegi ta ettepaneku alustada mõne uue eestikeelse sarjaga, näiteks rahvaluule alalt.³² H. Koppel põhjendas eesti keele kasutamist seltsi ametliku keelena Postimehe artiklis. Ta kirjutas, et seltsi põhikirjas ei ole keele kohta sõnagi, kuid enesestmõistetavaks on peetud, et ülikooli õppekeel on ka ülikooli juures asuvate seltside ametlik keel. Olulise põhjusena seltsi eestikeelseks muutmisel tõi ta vajaduse olla teistele humanitaarala seltsidele keskkohaks, mille ümber teised koonduksid ja omi tegevuskavu arutaksid. Saksakeelse seltsi ümber eestlaste seltsid aga ei liituks. Seltsi väljaanded pidid olema ka sisemaa jaoks ja seetõttu oli eestikeelne sari väga vajalik. Rahvaluule arhiivi suuri kogusid oli vaja välja andma hakata.³³

Uus, valdavalt eestlastest koosnev juhatus valiti 1929. aasta 4. detsembril. Aasta varem ei olnud otsustavaks pöördeks seltsis veel piisavalt eestlasi. ÕESI esimeheks valiti keeleteaduse professor Ju-

³¹ „Liigub visalt, aga liigub siiski, „Võõra keele valitsus Õpetatud Eesti Seltsis”, „Saksa kants on langemas”, *Postimees* 17.02.1928; „Kauplemine riigikeele pärast! Huvitav maadlus Õpetatud Eesti Seltsis. Seltsi enamus hoiab saksa keele poole”, *Postimees* 09.03.1928; „Võitlus eesti keele pärast Õpetatud Eesti Seltsis”, „Õpetatud E. Seltsi ametlikuks keeleks Eesti keel”, „90-aastane traditsioon, mil eesti keel ukse taga pidi olema, kolikambri heidetud”, „Eestseisus ei luba Eesti keelt seltsi väljaannetesse”, *Päevaleht* 09.03.1928; Henrik Koppel, „Mitte „riigikeele”, vaid eesti keele pärast”, *Postimees* 13.03.1928; „Õpetatud Eesti Seltsi teoste keeleküsimus”, „Eesti keel Seltsi trükitöis lubatud”, „Kaebus tühistatud”, *Postimees* 24.03.1928.

³² „Kauplemine riigikeele pärast! Huvitav maadlus Õpetatud Eesti Seltsis. Seltsi enamus hoiab saksa keele poole”, *Postimees* 09.03.1928.

³³ Henrik Koppel, „Mitte „riigikeele”, vaid Eesti keele pärast”, *Postimees* 13.03.1928.

lius Mark, juhatuse liikmeteks Johan Kõpp (abiesimees), Erik Laid (abisekretär), Ferdinand Leinbock (Linnus, laekahoidja), Otto Liiv (raamatukoguhoidja abi), Harri Moora (konservaator), Erik Tender (mündikonservaator). Sakslastest jätkas ainsana raamatukoguhoidja Otto Freymuth. Sekretär jäi esialgu valimata, sest professor Wilhelm Wiget oli kirja teel teatanud ametist loobumisest. Järgmisel aastal valiti sekretäriks Marta Schmiedehelm. Sakslased esitasid juhatusse Heinrich Laakmanni mündikonservaatoriks ja Aleksander Rosenbergi raamatukoguhoidjaks, kuid kumbki ei saanud piisavalt hääli.³⁴ Seega oli toimunud seltsi elus oluline pööre. Sakslasi ei tõrjutud kõrvale, kuid senine esimees professor Walter Anderson tõmbus ise pettunult tagasi nii seltsi esimehe kui ka väljaannete toimetaja kohalt. Näiliselt toimus eesti keelele üleminek rahulikult: vähemusse jäänud sakslastel ei olnud jõudu avalikuks vastupanuks. Nende protest avaldus eemaldumises seltsi tegevusest. Kui esimene kakskeelne protokoll kirjutati 21. märtsil 1928, siis esimene ainult eesti keelne 5. märtsil 1930.

Kuidas mõjutas eesti keelele üleminek seltsi igapäevaelu, teadustegevust ja liikmeskonda? Negatiivset mõju ei olnud isegi liikmete arvus: säilinud on vaid üks avaldus eesti keele mittevaldamise pärast seltsist väljaastumise kohta. Eestlaste arv kasvas nende võrra, kes varem saksakeelses seltsi astuda ei tahtnud. 1930. aastatel kuulus ÕESI valdav enamik TÜ filosoofiateaduskonna õppejõududest. Selts ei muutunud monorahvuseliseks ning võõrkeelsed ettekanded ja sõnavõttud olid endiselt lubatud. ÕESI 100 aasta juubeli puhul au- ja korrespondentliikmeteks valitute seas oli nii baltisakslasi kui ka teadlasi Soomest, Ungarist, Rootsist jm.

Eesti keelele üleminekuga kaasnesid siiski suuremad muudatused kogu seltsi tegevuses. Ühtlasi toimus põlvkondade vahetus ja seltsi asusid juhtima noorema põlvkonna eesti haritlased, kes olid valdavalt hariduse saanud juba rahvusülikoolis. Välismaa seltsidest ja teadusasutustest ÕES ei kaugenenu. Sidemed Saksamaaga hakkasid nõrgenema juba Esimesest maailmasõjast alates, samas tihenes koostöö Soome ja Rootsi seltside ja teadusasutustega. Vahetuks mõeldud seltsi väljaanded – toimetised ja aastaraamat – jäid

³⁴ EAA, 2569-2-1, l. 27.

võrkeelseteks ja nii sai Eesti teadust välismaal tutvustada. Senise saksa keele kõrval kasutati väljaannetes üha enam inglise ja prantsuse keelt. Eestikeelsena hakkas ilmuma uus ÕESI kirjade sari. Uus juhatus suutis suurendada seltsi toetuseks saadavaid summasid, peamiselt kultuurkapitalilt. Seltsi väljaanded muutusid mahukamaks ja toimetistes avaldati teaduslukku jäänud Harri Moora, Otto Liivi, Oskar Looritsa, Arnold Soomi, Armin Tuulse monograafiad. Eritoimetiste sarjas ilmus Ilmari Mannise „Sachkultur Estlands”.³⁵

Lõpetuseks

ÕES tegeles eesti keele uurimisega ajal, kui ei olnud veel eesti keele uurimise ja arendamise ühtset keskust, vältides seega väikese rahvakillu keele hääbumist. 19. sajandi esimesel poolel on suurimad teened keele uurimisel Dietrich Heinrich Jürgensonil ja Friedrich Robert Faehlmannil, kes esimeste eestlastest eesti keele lektoritena viisid Tartu ülikoolis eesti keele õpetuse uuele tasemele. Hinnata tuleb estofiilidest pastorite entusiasmi keelematerjali kogumisel ja keele uurimisel. Eesti-saksa sõnaraamatu koostamisel tehtu võimaldas Ferdinand Johann Wiedemannil 1860. aastail suure töö lõpule viia. 19. sajandi teisel poolel viisid keeleuurimise uuele tasemele Jakob Hurt ja Mihkel Veske, töötades samal ajal ka Eesti Kirjameeste Seltsis. Villem Reimani toimetamisel ja seltsi esimehe Leo Meyeri toetusel toimunud eesti vana kirjakeele mälestusmärkide trükki toimetamine tegi keeleharuldused kättesaadavaks järeltulevatele põlvetele.

1928/29. aastal läbi viidud keelevahetus seltsis, mis eeldas liikmeskonnas eestlaste ülekaalu, oli seltsi edasikestmiseks möödapääsmatu. Tänu Õpetatud Eesti Seltsi eestikeelseks muutumisele ei hää-

³⁵ Harri Moora, *Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr.* 1. Teil. Die Funde. Tartu 1929; 2. Teil. Analyse, ÕESI toimetised, 25, 29 (Tartu, 1938); Otto Liiv, *Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebiets am Ausgang des XVII. Jahrhunderts*, I, Allgemeiner Überblick, Getreideproduktion und Getreidehandel, ÕESI toimetised, 27 (Tartu, 1935); Oskar Loorits, *Volklieder der Lieven*, ÕESI toimetised, 28 (Tartu, 1936); Arnold Soom, *Die Politik Schwedens bezüglich des russischen Transithandels über die estnischen Städte in den Jahren 1636–1656*, ÕESI toimetised, 32 (Tartu, 1940); Armin Tuulse, *Die Burgen in Estland und Lettland*, ÕESI toimetised, 33 (Dorpat, 1942). Ilmari Manninen, *Die Sachkultur Estlands*, ÕESI eritoimetused, 1–2 (Tartu 1931–1933).

bunud selts baltisakslaste lahkumisega 1939. aastal, nagu juhtus Eestimaa Kirjanduse Ühinguga ja mitme Lätis tegutsenud seltsiga (Riia ajaloo ja muinsuste selts, Kuramaa kirjanduse ja kunsti selts).

Kersti Taal, *MA (ajalugu)*, on Tartu Ülikooli raamatukogu bibliograaf.

The Language Question in the Learned Estonian Society

KERSTI TAAL

University of Tartu Library

The purpose of the Learned Estonian Society (LES) established in 1838 became to promote knowledge about the past and future of the Estonian nation, its language and literature and the lands settled by Estonians. Thus, studying and developing the Estonian language was one of the most important tasks of the Society. In this article, the language question is viewed from two perspectives: researching the Estonian language in the 19th century and the transition from German to Estonian in 1928/1929. LES started its activity at a time when even the first Estonian intellectuals, the founding members of the Society, were not yet certain whether Estonian would develop into a cultural language or whether the language of this small nation would fade away. Both the Estonians and German Estophiles thought that the language should be studied at least for the benefit of the future generations. In addition to the lecturers of the Estonian language at the University of Tartu, D. H. Jürgenson and Fr. R. Faehlmann, language studies were conducted by German pastors in the first decades. The most important linguistic undertaking became the compilation of an Estonian-German dictionary. The work progressed slowly and the dictionary was completed by F. J. Wiedemann, a member of LES and an academician at the St Petersburg Academy